

II. Abdülhamid Dönemi Valilerinden Mustafa Nazım Bey'in Gözünden Anadolu Vilayetleri (1901)

Anatolian Provinces from The Perspective of Mustafa Nazım Bey, One of The Governors of The Period of Abdulhamid II (1901)

Nurullah NEHİR
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi,
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü,
Burdur, Türkiye

Department of Atatürk's Principles and
History of Turkish Revolution, Burdur
Mehmet Akif Ersoy University, Burdur,
Türkiye

nurullahnehir@yandex.com

Geliş Tarihi/Received 10.08.2024
Revizyon Tarihi/Revision 24.09.2024
Kabul Tarihi/Accepted 13.05.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 29.12.2025

Atıf:

Nehir, N. (2025). II. Abdülhamid Dönemi Valilerinden Mustafa Nazım Bey'in Gözünden Anadolu Vilayetleri (1901). *Edebiyat ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 75, 33-39.

Cite this article:

Nehir, N. (2025). Anatolian Provinces from The Perspective of Mustafa Nazım Bey, One of The Governors of The Period of Abdulhamid II (1901). *Journal of Literature and Humanities*, 75, 33-39.

Öz

Sultan II. Abdülhamid dönemi bürokratlarından olan Mustafa Nazım Bey, üst düzey memuriyetlerde bulunmuş önemli bir kişiliktir. Adli ve idari alanlarda çalışan Mustafa Nazım Bey, bu süre zarfında birtakım teftiş ve delegasyon görevlerinde de bulunmuş ve memuriyet tecrübesini artırmıştır. Mustafa Nazım Bey'in ilk taşra idareciliği, 3 Haziran 1901 tarihinde Musul valiliğine atanmasıyla gerçekleşmiştir. Kendisi, bu görevde kısa bir müddet kalmış ve 29 Eylül 1901 tarihinde Erzurum valiliğine tayin edilmiştir. Kısa süre zarfında iki ayrı vilayete atanan Mustafa Nazım Bey, görev yerlerine giderken çok sayıda yerleşim yeri görmüş, yaklaşık iki bin beş yüz kilometre yol kat etmiştir. Memuriyet hayatında çeşitli görevler yapan Mustafa Nazım Bey, kamu hizmetlerinin niteliği hakkında ciddi bir birikime sahip olmuş, söz konusu yolculuk esnasında da bu birikiminden faydalanmıştır. Geçtiği mahallerdeki kamu hizmetleri hakkında birtakım gözlemlerde bulunan Mustafa Nazım Bey, bu gözlemlerini bir rapor haline getirerek Yıldız Sarayı'na sunmuştur. Mustafa Nazım Bey'in kaleme aldığı rapor, dönemin Osmanlı taşrası hakkında önemli bilgiler vermektedir. Devletin asli görevlerinden birisi olan kamu hizmetlerinin nitelikleri hakkında önemli bilgilerin yer aldığı rapor, dört ana başlık altında tanzim edilmiştir. Eğitim, Maliye, Adliye ve Nafia hizmetlerinin ele alındığı raporda, Mustafa Nazım Bey taşrada gördüğü birtakım eksikliklere vurgu yapmış ve bu eksikliklerin çözüm yolları hakkında görüş bildirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Nazım Bey, Rapor, Anadolu

Abstract

Mustafa Nazım Bey, who was one of the bureaucrats of the Sultan Abdulhamid II period, was an important figure who held high-level civil services. Mustafa Nazım Bey, who worked in the judicial and administrative fields, also held a number of inspection and delegation positions during this period and increased his civil service experience. Mustafa Nazım Bey's first provincial administration took place on 3rd June 1901, with his appointment to the governorship of Mosul. He remained in this position for a short time and was appointed to the governorship of Erzurum on 29th September 1901. Mustafa Nazım Bey, who was appointed to two different provinces in a short time, saw many settlements on the way to his places of duty and traveled approximately two thousand five hundred kilometers. Mustafa Nazım Bey, who made various duties in his civil service life, acquired a serious knowledge about the quality of public services and benefited from this knowledge during the journey. Mustafa Nazım Bey, who made some observations about the public services in the places he passed through, turned these observations into a report and presented it to Yıldız Palace. The report written by Mustafa Nazım Bey, provides important information about the Ottoman provinces of the period. The report, which included important information about the qualities of public services one of the primary duties of the state, was organized under four main headings. In the report, which included Education, Finance, Justice and Public Works services, Mustafa Nazım Bey emphasized some of the deficiencies he saw in the provinces and explained his views on the solutions to these deficiencies.

Keywords: Mustafa Nazım Bey, Report, Anatolia.

Giriş

II. Abdülhamid devrinin üst düzey yöneticilerinden olan Mustafa Nazım Bey, 25 Haziran 1862 tarihinde Yenişehir-i Fener'de¹ doğmuştur. Babasının ismi Ali Tayfur Bey'dir. Mustafa Nazım Bey, ilk memuriyetine 1882 yılında başlamış, Fransızca'ya olan aşinalığı dolayısıyla Hariciye Mektubî Odasına çırak olarak girmiştir (BOA.DH.SAİD.d 25/72). Yaklaşık altı yıl çıraklık görevini yürüten Mustafa Nazım Bey, 4 Aralık 1888 tarihinde 1600 kuruş maaşla Şurayı Devlet Bidayet Mahkemesi Müdde-i Umumiliği Muavinliğine atanmıştır. Mustafa Nazım Bey'in görevini başarılı bir şekilde yürütmesi terfi almasına neden olmuştur. Nitekim Nazım Bey, 28 Ağustos 1894 tarihinde Şurayı Devlet Bidayet Müdde-i Umumiliği görevine tayin edilmiştir (BOA.DH.SAİD.d 25/72).

Mustafa Nazım Bey'in memuriyet hayatının en önemli noktalarından birisi Dahiliye Nazırı Mehmed Faik Memduh Paşa ile olan mesai arkadaşlığıdır. Mehmed Faik Memduh Paşa'nın başkanlığını yaptığı Tesri-i Muamelat Komisyonu Fahri Azalığı görevine 5 Şubat 1896 tarihinde atanan Mustafa Nazım Bey, bu görevinden kısa bir müddet sonra 14 Mart 1896 tarihinde 5.000 kuruş maaşla Şura-yı Devlet İstinaf Müdde-i Umumiliği; 15 Ocak 1897 tarihinde de Şura-yı Devlet Temyiz Müdde-i Umumiliği görevlerine getirilmiştir. (BOA.DH.SAİD.d 25/72).

Mustafa Nazım Bey, memuriyet hayatında idari ve mülki görevlerinin dışında bazı komisyonlar ve teftiş heyetlerinde de görev almıştır. 6 Kasım 1896 tarihinde fahri olarak teftiş komisyonu azalığı görevine atanan Mustafa Nazım Bey, 29 Kasım 1896 tarihinde de Girit Islahat-ı Adliye Komisyonu Başkanlığı görevine getirilmiştir. (BOA.İ.MTZ.GR.30/1154 (29 Kasım 1896). Kendisinin görevlendirilmesi sonucu kısa bir müddet Golos Adası'na² giden Mustafa Nazım Bey, ardından bazı konuların tahkiki için sırasıyla 8 Şubat 1899 tarihinde Sisam Adası'na, 13 Kasım 1899 tarihinde de Midilli Adası'na gitmiştir. 24 Nisan 1900 tarihinde Brüksel'de toplanan Cephaneler Konferansı'na Osmanlı Devleti'ni temsilen katılan Mustafa Nazım Bey, 21 Temmuz 1900 tarihinde bir kez daha Sisam Adası'na giderek tahkikat yürütmüştür. (BOA.DH.SAİD.d 25/72).

İdari ve adli görevlerde gösterdiği başarı, Mustafa Nazım Bey'in bürokratik yükselişine katkıda bulunmuştur. Keza Mustafa Nazım Bey, 3 Haziran 1901 tarihinde Musul valiliğine (BOA.İ.DH.1384/14 (3 Haziran 1901). 29 Eylül 1901 tarihinde de Erzurum valiliğine tayin edilmiştir. (BOA.İ.DH.1388/11 (29 Eylül 1901).

Mustafa Nazım Bey Erzurum valiliği görevi esnasında vilayetin sorunlarıyla yakından ilgilenmiş, önemli hizmetlerde bulunmuştur. (Karataş, 2010). Yaklaşık 5 yıllık bir süre bu görevi yürüten Mustafa Nazım Bey, 1906 yılının mart ayında Erzurum'da patlak veren bir vergi ayaklanması nedeniyle 5 Nisan 1906 tarihinde bu görevinden ayrılmış ve Diyarbakır Valisi Mehmet Ata Bey ile becayiş edilmiştir. (BOA. İ.DH.1444/24 (5 Nisan 1906); (Nehir, 2023, s. 180). Mustafa Nazım Bey, yeni görev yeri olan Diyarbakır'a giderken yine bir vergi ayaklanması nedeniyle görevinden azledilen Kastamonu Valisi Mehmet Enis Paşa'nın yerine 22 Nisan 1906 tarihinde Kastamonu Valisi olarak atanmıştır (BOA.İ.DH.1444/27 (22 Nisan 1906); (Cevizliler ve Öncü, 2013, s. 71-88).

Mustafa Nazım Bey, Kastamonu valiliğinden 8 Eylül 1907 tarihinde Irak Heyet-i Islahiyesi Reisliğine tayin edilmiş (BOA.DH.SAİD.d 25/72), bir müddet Bağdat vali vekilliği görevini de yürütmüştür (BOA.DH. MKT.2620/7 (1 Ekim 1908). Heyet başkanlığı görevinin bitmesinin ardından Yanya valiliği görevine atanmış, ancak hastalığı dolayısıyla bu görevden affını talep etmiştir (BOA.İ.DH.1472/71 (18 Ocak 1909); (BOA.DH. MKT.2731/79 (7 Şubat 1909). Mustafa Nazım Bey son olarak 14 Mart 1909 tarihinde Adliye Nazırlığı görevine atanmış (BOA.BEO.3512/263360 (14 Mart 1909), 31 Mart vakasında da Yıldız Sarayı'na giderken yolda asiler tarafından öldürülmüştür (Akşin, 1970, s. 69; Kansu, 2001, ss. 44-49; Konukçu, 1992, s. 291).

Mustafa Nazım Bey, idari ve mülki görevleriyle ön plana çıkan bir kişiliktir. Ancak kendisi eğitim öğretim faaliyetlerine de katkıda bulunmuş 29 Kasım 1897 tarihinde Mülkiye Mektebi'nde İdare Usulü, 18 Eylül 1898 tarihinde de Hukuk Mektebi'nde Devletlerarası Hukuk dersinin hocalığı görevini üstlenmiştir (BOA.DH.SAİD.d 25/72).

Mustafa Nazım Bey'in Anadolu Vilayetleri Hakkındaki Raporu

Memuriyet hayatında çeşitli görevler üstlenen Mustafa Nazım Bey, yukarıda da belirtildiği üzere 3 Haziran 1901 tarihinde Musul valiliğine, 29 Eylül 1901 tarihinde de Erzurum valiliğine tayin edilmişti. Mustafa Nazım Bey, ilk görev yeri olan Musul'a giderken İstanbul, İzmit, Eskişehir, Ankara, Kırşehir Kayseri, Sivas, Malatya, Harput, Diyarbakır ve Bitlis yolunu kullanmıştır. İkinci görev yeri olan Erzurum'a giderken de Nusaybin, Mardin, Diyarbakır ve Genç güzergâhını kullanan Mustafa Nazım Bey, geçtiği yerlerdeki kamu hizmetleri hakkında birtakım gözlemlerde bulunmuş ve bunları bir rapor haline getirmiştir. Mustafa Nazım Bey, söz konusu raporunu 2 Kasım 1901 tarihinde Yıldız Sarayına sunmuştur. Kısa süre zarfında İstanbul'dan Musul'a, oradan da Erzurum'a giden Mustafa Nazım Bey, doğu-batı ve güney-kuzey yönlerinde seyahatler yapmış ve güzergâhındaki vilayetlerde birtakım gözlemlerde bulunmuştur. Mustafa Nazım Bey, yolculukları esnasında özellikle taşradaki kamu hizmetlerine yoğunlaşmış, eğitim, nafia, maliye ve adli hizmetlerin nitelikleri hakkındaki gözlemlerini aktarmıştır (BOA. Y.MTV. 222/116.2-3-4 (29 Kasım 1901).

¹ Yunanistan'ın Larisa şehri.

² Yunanistan'ın Volos Adası.

Söz konusu rapor, Mustafa Nazım Bey'in resmi görevlerinin ötesinde bir faaliyet yürütmüş olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu faaliyetlerini Yıldız Sarayı ile paylaşması, imparatorluğun yaşadığı sıkıntıların devletin kendi memurları tarafından da dile getirilmesinin önemini vurgulamaktadır. Taşra'daki kamu hizmetlerinin niteliği üzerine yapılan bu tür değerlendirmeler, II. Abdülhamid döneminde bürokrasinin devletin yenileşme sorunlarıyla yakından ilgilendiği görüşünü güçlendirmektedir. Mustafa Nazım Bey'in bu gözlemleri, bürokrasinin reform ve yenilik konularındaki duyarlılığını ortaya koymakta ve devletin yönetsel kapasitesini sorgulayan bir perspektif sunmaktadır.

Maarif

Mustafa Nazım Bey, raporunda maarifle alakalı tespitlerini iki ana başlık altında toplamıştır. İlk olarak Osmanlı Devleti'ni adeta bir örümcek ağı gibi saran yabancılara ait mekteplerle alakalı gözlemlerini aktaran Mustafa Nazım Bey, ardından da Osmanlı Devleti Maarif Nezareti'ne bağlı okulların sıkıntılarına dikkat çekmiş, özellikle de güzergâhındaki yabancı okulların durumunu kaygı verici olarak değerlendirmiştir.

Yabancı mekteplerde okuyan gayrimüslim çocukların devlete olan bağlılıkları ile millî ve manevi duygularındaki azalmayı teşhis eden Mustafa Nazım Bey'e göre tek teselli adı geçen okullardaki öğrenci sayısının nisbi olarak azlığıdır. Osmanlı Devleti'nin birlik ve bütünlüğüne aykırı faaliyetlerde bulunan gayrimüslim okullarının etkisinin kırılması için devlet okullarının çoğaltılmasını elzem gören Mustafa Nazım Bey, gayrimüslim okullarının teftişi için yerel yöneticilerin daha fazla inisiyatif alması gerektiğini raporunda özellikle vurgulamıştır.

Yabancılara ait okulların denetimi ve teftiş edilmesi hususunda kendi icraatından bir örnek veren Mustafa Nazım Bey, kısa süren Musul valiliği esnasında vilayetdeki yabancılara ait bir okulu teftiş ettiğini belirtmiştir. Musul'da yaklaşık kırk yıldır hizmet veren, kız ve erkek toplamda 1.100 öğrencinin eğitim gördüğü ve Fransa himayesindeki Domingen papazlarına ait bir okul Mustafa Nazım Bey tarafından bizzat denetlenmiştir. Yöneticilerinin yabancı, hâmi devletin ise Fransa olmasının bu okulu dokunulmaz kılmayacağını belirten Mustafa Nazım Bey, Osmanlı Devleti mevzuatının yerel yöneticilere verdiği yetkiye atıfta bulunarak bu yetkinin sonuna kadar kullanılmasını gerektiğini belirtmiştir. (BOA. Y.MTV. 222/116.2-3-4 (29 Kasım 1901).

Görüldüğü üzere gayrimüslim okullarının zararlı faaliyetler Mustafa Nazım Bey tarafından bizzat müşahade edilmiştir. Nazım Bey Gayrimüslim okullarının kontrol altına alınması hususundaki en önemli eksikliği bu okulların denetlenmemesine bağlamış, bu anlamda Osmanlı Devleti yerel bürokrasisine dolaylı bir de eleştiri yöneltmiştir. Nazım Bey'in bu eleştirisinde haklılık payı vardır. Çünkü Osmanlı Devleti gayrimüslim okullarının zararlı faaliyetlerini önlemek amacıyla bir takım kanuni düzenlemeler yapmış, gerekli mevzuatı hazırlamıştır. 1869 Maarif Nizamnamesi ile başlayan süreçle beraber Gayrimüslim okulları kontrol altına alınmaya başlamıştı. Nitekim II. Abdülhamid döneminde bu konuda önemli bir adım atılmış, 6 Mayıs 1886 tarihinde, yabancı ve azınlık okullarını teftiş etmek, ruhsatlandırmak, genel imtihanlarda temsilci bulundurmak amacıyla Maarif Nezaretine bağlı Mekatib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği kurulmuştur. (Polat Haydaroğlu, 1990, ss. 18-24); (Tekin ve Göksal, 2017, ss. 318-336). Ancak cari mevzuattaki denetleme ve teftiş yetkisinin yerel yöneticiler tarafından tam olarak kullanılmaması, gayrimüslim okullarının zararlı faaliyetlerini sürdürmesine zemin hazırlamıştır.³

Gayrimüslim okulları ile ilgili tespitlerinin ardından Osmanlı Devleti Maarif Nezareti'ne ait okullarla ilgili gözlemlerini de aktaran Mustafa Nazım Bey, bu hususta da önemli bilgiler vermiştir.

Mustafa Nazım Bey, gayrimüslim okullarıyla ilgili tespitlerinin ardından Osmanlı Devleti Maarif Nezareti'ne ait eğitim kurumları hakkında da önemli gözlemlerini paylaşmıştır. Bu bağlamda, Maarif Nezareti tarafından ibtidai, rüşdi ve idadi olarak ayrılan okul kademeleri arasındaki rüşdi ve idadi okullarının taşra bölgelerinde yeterli düzeyde kurulduğunu ve sayılarının mevcut ihtiyacı karşıladığını gözlemlemiştir. Ancak, bu durum ibtidai mektepler için geçerli değildir. İbtidai mekteplerin sayısının yetersiz olduğunu ve bu eksikliğin özellikle karyelerde daha fazla hissedildiğini ifade etmiştir. Karyelerde, çocukların temel eğitim aldıkları ibtidai mekteplerin sayısının mevcut ihtiyaca cevap vermediği önemli bir sorun teşkil etmektedir. İbtidai mektep eğitimi almayan çocukların sonraki eğitim aşamaları olan rüşdiye ve idadi eğitimlerinden yeterince faydalanamayacağını vurgulayan Mustafa Nazım Bey, bu sorunun çözülmesi için ibtidai mekteplerin hızla artırılmasının uygun olacağını önermiştir.

Mustafa Nazım Bey, Maarif Nezareti tarafından ibtidai, rüşdi ve idadi kısımlarına ayrılan okulların rüşdi ve idadi kısımlarının taşrada yeteri kadar kurulduğunu, sayılarının ihtiyacı karşılar derecede olduğunu gözlemlemiştir. Ancak bu durum ibtidai mektepler için geçerli değildir. İbtidai mekteplerin sayısını yetersiz bulan Mustafa Nazım Bey, bu eksikliğin özellikle karyelerde daha fazla hissedildiğini belirtmiştir. Karyelerde çocukların ilk eğitimlerini aldıkları ibtidai mekteplerin sayıca ihtiyaca cevap veremeyecek düzeyde olması önemli bir husustur. Zira ibtidai mektep eğitimi alamayan çocukların sonraki aşamalar olan

³ Nitekim bu durum ilerleyen zamanlarda da devam etmiştir. Gayrimüslim okulların kontrol ve denetlene sorununun yanı sıra ve bu okullarda Osmanlı Devleti aleyhine yürütülen faaliyetler hakkında bkz. İlyas Ak, *Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Kaldırılması Meselesi*. (Tokat: Gazi Osman Paşa Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014). s.99.

rüşdiye ve idadi eğitimlerinden istifade edemeyeceğini belirten Mustafa Nazım Bey, bu sorunun aşılması için ibtidai mekteplerin hızlı bir şekilde çoğaltılmasının uygun olacağını belirtmiştir. (BOA. Y.MTV. 222/116.2-3-4 (29 Kasım 1901).

Nazım Bey'in ibtidai mekteplerle alakalı tespit ettiği diğer bir sorun da bu okullarda eğitim verecek öğretmenlerin tedariki hususudur. Sayıca zaten yetersiz olan ibtidai mekteplerde bir de öğretmen açığının olması mevcut sıkıntıyı iyice büyütülmüştür. Okullardaki öğretmen tedarik sorununa vurgu yapan Nazım Bey, dönemin öğretmen yetiştiren okullarının mevcut ihtiyaç karşısındaki yetersizliğine dikkat çekmiştir (BOA. Y.MTV. 222/116.2-3-4 (29 Kasım 1901)).

Nazım Bey'in ibtidai mekteplerle alakalı tespiti II. Abdülhamid dönemi eğitim stratejisinin belirlenen hedeflere ulaşmada sıkıntılar yaşadığının göstergesidir. Çünkü bu dönemde hem ibtidai mekteplerin sayısının çoğaltılması hem de taşrada yeni öğretmen okullarının tesis edilmesi hedeflenmişti. Öte yandan gayrimüslim mekteplerinde verilen gayri milli eğitimi engellemek amacıyla büyük mektepler açılarak ilkokul çocuklarına Osmanlılık bilinci de aşılanmak istenmişti (Kodaman, 1991, ss. 142-143). Ancak Nazım Bey'in tespitleri maarifte belirlenen hedeflerin çok gerisinde kaldığını göstermektedir.

Maliye

Sultan II. Abdülhamid döneminin en önemli sorunlarından birisi mali konulardır. Sultan Abdülaziz devrinde devletin 1875 yılında moratoryum ilan etmesi, ardından 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinin ağır etkileri Osmanlı maliyesini ciddi anlamda sıkıntıya sokmuştur. Görüldüğü üzere Sultan II. Abdülhamid tahta geçtiği andan itibaren ciddi bir mali buhranla karşılaşmıştır. (Shaw ve Shaw, 2010, s. 210).

II. Abdülhamid, devletin mali darboğazını aşmak amacıyla iktidarının ilk yıllarında çeşitli komisyonlar aracılığıyla mali disiplini sağlamaya yönelik önlemler almıştır (Bölükbaşı, 2005). Ancak, 1853-1856 yılları arasında gerçekleşen Kırım Savaşı'nın ardından birikmiş ve ödenemez duruma gelen dış borçların tahsili için 1881 yılında alacaklı devletler tarafından kurulan Düyûn-ı Umumiye İdaresi, II. Abdülhamid'in mali reform çabalarını sınırlamıştır (Adiloğlu ve Yücel, 2021, ss. 67-78). Bu bağlamda, Sultan II. Abdülhamid döneminin en büyük sorunlarından biri olarak devletin karşı karşıya olduğu mali disiplin ve bütçe sorunları Mustafa Nazım Bey'in dikkatini çekmiştir.

Mustafa Nazım Bey, raporunda bütçenin en önemli gelir kaynağı olan vergilere yönelik gözlemlerine detaylı bir şekilde yer vermiştir. Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıktığı günden itibaren mali alanda önemli reformlar gerçekleştirdiğini belirten Mustafa Nazım Bey, bu reformların İngiltere ve Fransa gibi büyük devletlerle kıyaslanabilecek yeterlilikte bir ortam sağlamadığını ifade etmiştir. Nüfus ve ekonomik yapılar açısından benzerlik gösterdiği ülkeler olarak İspanya, Romanya, Bulgaristan ve Sırbistan'ı örnek veren Mustafa Nazım Bey, bu devletlerde kişi başına düşen vergi gelirlerinin 150 ila 250 kuruş arasında olduğunu, buna karşın Osmanlı Devleti'nde kişi başına düşen vergi gelirinin yalnızca 70-80 kuruş olduğunu vurgulamıştır. Bu veriler, Osmanlı Devleti'nin vergi gelirlerinde beklenen performansı gösteremediğini ortaya koymaktadır. II. Abdülhamid dönemine ait bütçeler incelendiğinde, merkezi bütçenin neredeyse her yıl açık verdiği açıkça görülmektedir (Akar, 1998). Benzer bir durum vilayet bütçelerinde de gözlemlenmiştir (Akkuş, 2011). Bu durum, vergi gelirlerinde yaşanan sıkıntının önemli bir göstergesidir.

Mustafa Nazım Bey'in belirli oranlar üzerinden anlatmaya çalıştığı vergi tahsili meselesi Tanzimat'tan beri süregelen problemin devam ettiğine işaret etmektedir. Tanzimat Fermanı'yla birlikte vergilerin aracısız ve doğrudan toplanması amacıyla kurulan Muhassıllık teşkilatından beklenen verim alınamamıştı. (Kaya, 2021, ss. 115-132). Ancak devlet bu konuyu gündemden düşürmemiş, ilerleyen zamanlarda yeni çözüm yolları aramıştır. 1860'lı yıllardan itibaren yapılan yasal düzenlemelerle sivil vergi tahsildarlığı teşkilatı oluşturulmaya başlanmıştı (Özbek, 2015, s. 166). Sultan II. Abdülhamit döneminde de 1879, 1886 ve 1894 yıllarında Tahsil-i Emvâl Nizamnameleri çıkarılmış, vergilerin doğrudan ve kayıpsız bir şekilde hazineye aktarılması hedeflenmiştir (Erol, 2022, ss. 429-449). Ancak söz konusu yasal düzenlemelerin maliyenin vergi gelirlerini emsal ülkelerdeki seviyeye çıkaramadığı Nazım Bey'in gözlemlerinden de anlaşılmaktadır.

Vergi gelirlerindeki düşüklüğü spesifik örneklerle somutlaştıran Mustafa Nazım Bey, intikal harçları üzerinden bir örnek vermiştir. Batılı ülkelerde ölen bir kişinin mal varlığının mirasçılara intikal ettirilirken bu işlemin her aşamasının resmi kurumlarca yapıldığını, intikal işleminden doğan vergilerin devlet tarafından tahsil edildiğini, bunun da bütçe için önemli bir kaynak teşkil ettiğini kaydeden Mustafa Nazım Bey, Osmanlı Devleti'nde ise hazinenin bu kalemden herhangi bir gelir elde edemediğini belirtmiştir. Osmanlı Devleti'nde halkın mirasçısı olduğu gayrimenkulü ya adi senetlerle ya da metropolithanelerdeki defterler vasıtasıyla sahiplendiğini raporunda vurgulayan Mustafa Nazım Bey, bu işlemlerin sonunda hazinenin herhangi bir gelir elde edemediğine de işaret etmiştir. Mustafa Nazım Bey'in raporunda bu hususla ilgili verdiği örnek önemli bir soruna işaret etmektedir. İntikal işlemlerinden doğan vergiden hazinenin faydalanamaması, sorunun bir yönünü anlatmaktadır. Diğer taraftan devletin gayrimenkullerin tasarrufunun kimlerin elinde olduğunu kayıt altına almaması dikkat çeken bir husustur. Zira bir özel mülkün kimler tarafından kullanıldığı bilgisi, söz konusu mülkiyetin vergilendirilmesi için de önemli bir parametredir. Görüleceği üzere devlet hem intikal işleminden hem de daha sonraki kullanım hakkından dolayı birtakım vergi geliri kaybına uğramıştır.

Maliyenin gelir kayıpları ile ilgili örneklerini devam ettiren Mustafa Nazım Bey, raporunun bu kısmında emlak vergisiyle ilgili bir detayı da paylaşmıştır. Mükelleflerin kullanımındaki emlakların vergilendirilmesi hakkındaki mevzuatın mahalli ihtiyaçlara cevap vermediğinden yakınlara, mevzuat ile uygulama arasındaki uyumsuzluktan dolayı emlak vergisinden de gelir kaybı yaşandığını belirtmiştir. Kezâ aynı aksaklık Zebhiye vergisinin tahsilinde de görülmüştür. Yasal olarak yarısının merkezi bütçeye diğer yarısının da belediye bütçesine aktarılması gereken Zebhiye vergisinin toplanmasında farklı uygulamalar yapıldığı görülmüştür. Nazım Bey, aynı verginin bazı yerlerde on bazı yerlerde kırk, bazı yerlerde ise yüz kuruş olarak toplandığını belirtmiş, bu durumun verginin sağlıklı bir şekilde toplanmasına engel olduğunu raporuna eklemiştir.

Kanuni bir uygulama olan vergilendirme işleminin yasal çerçevesinin doğru ve uygulanabilir olması söz konusu vergi kalemlerinden beklenen geliri artıran önemli bir etkidir. Bunun yanı sıra vergi mevzuatının bütün mükellefler için eşit olması da vergilerin uygulanabilirliğini artıran unsurdur. Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere dönemin Osmanlı Devleti vergi mevzuatında bir takım yapısal sorunlar mevcuttur. Bu da devletin vergi gelirlerinin düşmesine, dolayısıyla bütçe açığının oluşmasına neden olmuştur.

Mustafa Nazım Bey, hazinenin en önemli gelir kaynağı olan vergilerle alakalı tespitlerine devam etmiş, bir eleştiri de taşradaki maliye bürokrasisi hakkında yapmıştır. Kaza mal müdürlerinin vilayet defterdarları tarafından atandığını belirten Mustafa Nazım Bey, bu durumun bazı sıkıntıları da beraberinde getirdiğini belirtmiştir. Zira kaza mal müdürleri statüleri gereği vilayet defterdarlarına bağlı olmalarından dolayı merkezden ziyade defterdarlar tarafından kontrol edilmektedir. Yine kaza mal müdürlerinin harcama yetkilisi olduğunu yazan Mustafa Nazım Bey, bu harcamaların merkez tarafından bilinmediğini, harcanan meblağların da vergi gelirlerinden karşılandığını, dolayısıyla merkeze gönderilen paralarda önemli miktarlarda düşüş olduğunu raporunda bilhassa belirtmiştir.

Mustafa Nazım Bey, raporunda mali disiplini bozan unsurlara dikkat çekmiştir. Buna ek olarak ilerleyen dönemlerde mali problemlerle alakalı neler yapılabileceği hususuna da eğilen Mustafa Nazım Bey, mali yapının güçlendirilmesi amacıyla bir takım önerilerde bulunmuştur.

Tüm bunlarla birlikte raporunda; hazinenin gelir gider dengesinin kurularak sağlam bir mali yapının oluşturulması için ilk olarak bir vergi reformu yapılmasını isteyen Mustafa Nazım Bey, bu sürecin tüm paydaşların katılımıyla yürütülmesini tavsiye etmiştir. Öncelikle işinin ehli bir maliye bürokrasisi tarafından iyi bir fikri alt yapının oluşturulması ve gelişmiş ülkelerdeki mali yapının örnek olarak incelenmesini önerisinde bulunmuştur. Ancak Mustafa Nazım Bey'in batıdaki vergi sistemini mevcut haliyle kabul etmek gibi bir düşüncesinin olmadığı görülmektedir. Zira Osmanlı Devleti'nde yaşayan halkın kendi yerel özelliklerinin iyice incelenmesini, bu özelliklerle örnek alınan yapının entegre edilmesini isteyen Mustafa Nazım Bey, böylece devletin gelirlerini en az iki katına çıkaracağı hususunun altını çizmiştir. Mevcut durumda devletin ihtiyaçlarını gidermek için halktan bazı zamanlarda para talep ettiğini de belirten Nazım Bey, önerilen sistemle beraber devletin bu tarz taleplerinin olmayacağını, hem halkın hem de devletin daha nitelikli bir vergi sistemine kavuşacağını belirtmiştir (BOA. Y.MTV. 222/116.2-3-4 (29 Kasım 1901).

Adliye

Mustafa Nazım Bey, geçtiği mahallerdeki mahkemelerin işleyişi üzerinden adli sorunları da gözlemlemiştir. Hukukun işlerliğinin sağlanması açısından Sultan II. Abdülhamid zamanında yapılan kanuni düzenlemeleri ve adli personel yetiştirilme çabalarını olumlu bir adım olarak nitelemiştir.⁴ Ancak bu düzenlemelerin işleyişte beklenen rahatlamayı getirmediği de görülmüştür. Zira Mustafa Nazım Bey mahkemelerin işleyişi hakkında yaptığı değerlendirmede önemli bir noktaya dikkat çekmiştir. Zanlıların mahkemeye getirilmesi için uygulanan kanunların ahalinin mizacına uygun olmadığını savunun Mustafa Nazım Bey, söz konusu kanunların işlerliğinin zayıf olduğunu ifade etmiştir. Özellikle Musul ve Diyarbakır civarlarında aşiret mensuplarının işledikleri cinayet suçlarının gerekli ceza-i müeyyideyi görmediği, dolayısıyla bu tür davaların sonuçlanmadığını açıkça kayıt altına almıştır. Kanunların eşit ve tarafsız olması gerektiğine vurgu yapan Mustafa Nazım Bey, belirtilen yerlerdeki aşiret mensuplarına yapılan suiistimalin kamu vicdanını yaraladığını ifade etmiştir.

Adli vakalarda mahkeme tarafından verilen tutuklama kararlarının işletilmesi ile ilgili bir takım itirazlarda bulunan Mustafa Nazım Bey, zanlıların tutuklanması sonrasında yaşanan süreçleri eleştirmiştir. Mustafa Nazım Bey, herhangi bir suçtan dolayı gözaltına alınan zanlıların mahkemelerinin hızlı bir şekilde yapılması gerekirken bu işlemin uzun bir müddet yapılmadığını ifade etmiştir. Bu aksaklıktan dolayı masum kişilerin haksız bir şekilde hapiste tutulduğunu, gerçek suçluların ortaya çıkarılmadığını, dolayısıyla suçsuz kişilerin de haksız bir şekilde cezalandırıldığını belirtmiştir.

⁴ Sultan II. Abdülhamid döneminde mahkemelerin işlerliğinin artırılması için yapılan çalışmalardan bir tanesi de hâkim yetiştirmek amacıyla 17 Haziran 1880 tarihinde İstanbul'da açılan Mekteb-i Hukukî'dir. Bu mektepte Cevdet Paşa, Nafia Nazırı Hasan Hilmi Efendi, Evkaf müfettişi Ömer Efendi, Divan-ı Temyiz azasından Settâr Efendi, Ticaret Mahkemesi Reisi İsmail Bey ile ayandan Baş Müdde-i Umumi Kostaki Efendi gibi dönemin hukuk ilmine vakıf, ehliyetli ve sadık devlet adamlarının bu okulda ders vermiştir. (Kemal Saylan, II. Abdülhamid Döneminde Mahkemelerin Islahına Dair Hazırlanan Layihalar ve İsimsiz Bir Layiha Örneği, *Karadeniz Araştırmaları*, 2016, (31), ss. 265-278).

Mustafa Nazım Bey'in uzun tutukluluk süreleri ile ilgili tespiti önemlidir. Benzer teşhis 1895-1899 yılları arasında Anadolu Müfettişi Ahmet Şakir Paşa tarafından da yapılmıştır. Örneğin Ahmet Şakir Paşa, Van vilayetindeki mahkemeleri teftişi esnasında 1885 yılından kalan ve üzerinde hiçbir işlem tesis edilmeyen dosyaları tespit etmiştir. Öyle ki bazı dosyaların zaman aşımı riskiyle karşı karşıya kaldığı dahi görülmüştür (Karaca, 1992, s. 142). Mustafa Nazım Bey'in Ahmet Şakir Paşa'nın tespitlerine paralel ifadeler kullanması, taşradaki mahkemelerin sorunlarının devam ettiğini göstermektedir.

Nafia

Osmanlı Devleti, eski dönemlerden itibaren inşa edilen yolları 19. yy'a kadar kullanmıştır. Ancak özellikle Avrupa'da yeni yolların inşa edilerek eskilerinin de ıslah edilmesi faaliyetleri üzerine Osmanlı Devleti de bu alanda yeni bir standart getirmiş, 1858 ve 1869 yıllarında iki yeni yol nizamnamesini çıkarmıştır. Bu tarihlerden sonra, vilayet valileri söz konusu nizamnameleri dikkate alarak uhdelerindeki vilayetlerde yeni yollar inşa etmeye çalışmışlardır. Osmanlı yol ağlarının genişlemesi hem halk hem de devlet açısından önemli bir gelişmedir (Topçu, 2019, ss. 13-21). Bu yüzden Mustafa Nazım Bey, geçtiği yerlerin ulaştırma faaliyetlerini de dikkatle incelemiştir.

Mustafa Nazım Bey vilayetlerdeki nafia hizmetleri konusunda yerel idarecilerde ciddi bir rehabet gördüğünü ifade etmiştir. Halil Rifat Paşa'nın Sivas valiliği (1882-1885) ve İsmail Hakkı Paşa'nın Diyarbakır valiliği (1868-1875) zamanlarında inşa edilen Bağdat yolunun dışında yeni bir yol inşası görmediğini belirterek raporunu tamamlamıştır. Mustafa Nazım Bey'in raporunda nafia hizmetleri en kısa bölümü oluşturmuştur.

Sonuç

Mustafa Nazım Bey, memuriyet hayatına en alt kademededen başlamış, valilik makamına kadar yükselmiştir. Mahkeme üyelikleri ve teftiş heyetlerinde yaptığı görevler de bilgi ve tecrübesinin artırmasına vesile olmuştur. Bunlara ek olarak gözlem ve muhakeme yeteneği, Nazım Bey'i etrafa duyarlı bir kişilik haline getirmiştir.

Nitekim Musul ve Erzurum valilikleri görevlerine giderken güzergâhı üzerindeki birçok yerleşim yerinden geçen ve yolculuğu esnasında ortalama iki bin beş yüz kilometrelik bir mesafe kat eden Nazım Bey, yolculukları esnasındaki gözlemlerini kayıt altına almıştır. Yaklaşık 15 farklı yerleşim biriminden geçen Nazım Bey, gözlemlerini vilayet, sancak veya kaza bazlı değil, toplu bir şekilde ele almıştır. Dolayısıyla değerlendirmelerin tüm mahalleri kapsayacak düzeyde olduğu söylenebilir.

Bu yönüyle Mustafa Nazım Bey'in raporunda aktardığı gözlem ve düşünceler dikkatle incelenmelidir. Raporda başlıklandırılan hususlar Osmanlı taşrasındaki kamu hizmetlerinin aksayan yönlerini aktararak mevcut sorunları tasvir etmektedir. Maarif konusunda dikkat çekilen yabancı okullar meselesi ve Maarif Nezaret'i'ne bağlı okulların genel durumu oldukça önemli ve doğru tespitlerdir. Zira Osmanlı Devleti yabancı okulların yıkıcı etkisiyle defalarca karşılaşmış ve bu konu birçok araştırmamanın da konusu olmuştur. Yabancı okulların bu denli etkili olduğu bir ortamda Osmanlı Devleti'nin okullaşma oranının beklenen düzeyde olmaması ise düşündürücüdür. Nitekim aynı sıkıntının öğretmen yetiştiren okullarda da yaşanması, eğitimdeki problemlerin zincirleme bir şekilde yaşandığı izlenimini uyandırmaktadır.

Maliye başlığı altında yapılan değerlendirmede vergi toplama hususu ele alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'tan beri ıslah etmeye çalıştığı vergi toplama meselesinin taşrada hala daha bir problem olarak görülmesi, yapısal sorunların varlığını devam ettirdiğinin göstergesi sayılabilir. Nitekim Mustafa Nazım Bey raporunda bir vergi reformundan bahsetmiş ve bunun tüm paydaşları kapsayacak düzeyde yapılmasını tavsiye etmiştir.

Öte yandan adli hizmetlerde yaşanan aksaklıklar mahkemelerin beklenen verimde çalışmadığının göstergesi olmuştur. Hem adli işleyişten hem de mevzuattan kaynaklı sorunlar, halkın hukuki beklentilerine cevap almasına engel olmuş, dolayısıyla toplumdaki huzursuzluğun artmasına neden olmuştur. Nitekim Nazım Bey'in uzun tutukluluk sürelerine yaptığı vurgu önemlidir. Zira temel hak ve özgürlüklerin ihlali sayılan bu durumun o dönem yaygın bir şekilde yaşanması adli hizmetlerdeki problemi gösterir niteliktedir.

Mustafa Nazım Bey raporunda nafia hizmetlerine kısaca değinse de önemli bir detayı Yıldız Sarayı ile paylaşmıştır. Ticari ve askeri alanlar başta olmak üzere diğer birçok alanı etkileyen ulaştırma faaliyetlerindeki yetersizlik raporun en dikkat çeken yönlerinden birisidir. Mustafa Nazım Bey'in bahsettiği valiler ve onlar tarafından inşa edilen yollardan sonra herhangi bir yol inşasının olmaması üzerinde durulması gereken bir husustur. Nitekim Halil Rifat Paşa 1882-1885, İsmail Hakkı Paşa da 1868-1875 yılları arasında valilik görevlerini ifa etmişlerdir. Mustafa Nazım Bey ise bahse konu raporunu 1901 yılında kaleme almıştır. Belirtilen zaman dilimleri arasında Anadolu'da büyük bir yol inşaatı yapılmadığı iddiası dikkat çekici bir husustur.

Raporda görüldüğü üzere Mustafa Nazım Bey'in taşradaki kamu hizmetleriyle alakalı tespitleri iç açıcı değildir. Nitekim raporda belirtilen hizmetler toplumun refah seviyesini doğrudan etkileyen unsurlardır. Bu yönüyle ilgili mahallerde yaşayan halkın yaşam kalitesinin beklentileri karşılamadığı söylenebilir.

Öte yandan II. Abdülhamid dönemi yenileşme hareketleri ve devletin değişim sorunu incelenirken genel olarak Jöntürkler'in fikir ve düşünceleri akıllara gelir. II. Abdülhamid'in yakınındaki üst rütbeli memurların bu konudaki fikirleri genelde ikinci planda kalır. Mustafa Nazım Bey, kaleme aldığı raporuyla bu algının yeniden değerlendirilmesi gerektiğini

göstermiştir. Sorunların tetkiki noktasında şeffaf bir tutumun sergilendiği söz konusu rapor, II. Abdülhamid dönemi üst düzey bürokratlarının devletin içerisinde bulunduğu problemlere karşı kayıtsız kalmadıklarının örneğidir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Adiloğlu, B., & Yücel, G. (2021). Düyûn-ı Umûmiyye Osmanlı Devlet Borçlar İdaresi. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 21, 67–78.
- Ak, İ. (2023). *Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Kaldırılması Meselesi* (Yayımlanmamış doktora tezi). GaziosmanPaşa Üniversitesi, Tokat.
- Akar, Ş. K. (1998). *1876–1908 Bütçelerine Göre II. Abdülhamid Dönemi Maliyesi* Tez No: 92540). [Yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Akkuş, Y. (2011). *Osmanlı taşra maliyesinde reform: Merkez-taşra arasındaki idari-mali ilişkiler ve vilayet bütçeleri (1864–1913)*.
- Akşin, S. (1970). *31 Mart Olayı*. SBF Yayınları.
- Bölükbaşı, Ö. (2005). *II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare*. Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları.
- Cevizliler, E., & Öncü, A. (2013). Erzurum Valisi Mustafa Nazım Bey'in Vilayetteki Çalışmalarına Dair Raporu (1905). *History Studies*, 5(1), 71–88.
- Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).
- BOA. DH. SAİD. d 25/72.
- BOA. İ. DH. 1384/14 (3 Haziran 1901).
- BOA. İ. DH. 1388/11 (29 Eylül 1901).
- BOA. İ. DH. 1444/24 (5 Nisan 1906).
- BOA. İ. DH. 1444/27 (22 Nisan 1906).
- BOA. İ. MTZ. GR. 30/1154 (29 Kasım 1896).
- BOA. Y. MTV. 222/116.2-3-4 (29 Kasım 1901).
- BOA. DH. MKT. 2620/7 (1 Ekim 1908).
- BOA. İ. DH. 1472/71 (18 Ocak 1909).
- BOA. DH. MKT. 2731/79 (7 Şubat 1909).
- BOA. BEO. 3512/263360 (14 Mart 1909).
- Erol, Y. Z. (2022). Osmanlı Devleti'nde Tahsil-i Emvâl Nizamnameleri ve Tahsilat Usulü. *TAD*, 41/8.71, 429–449.
- Haydaroğlu Polat, İ. (1990). *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Karaca, A. (1992). *Anadolu İslahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa*. Eren Yayıncılık.
- Karataş, Y. (2010). *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, ekonomik, idari ve demografik yapı)* (Tez No: 263961). [Yayımlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi..
- Kaya, P. H. (2021). Tanzimat Reformunun Osmanlı Devleti'nin İdari ve Mali Yapısına Etkisi. *Sayıştay Dergisi*, 32(120), 115–132.
- Kodaman, B. (1991). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Konukçu, E. (1992). *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*. Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayınları.
- Nehir, N. (2023). *II. Abdülhamid Dönemi Vergi Ayaklanmaları (1903–1907)* [Yayımlanmamış doktora tezi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi..
- Özbek, N. (2015). *İmparatorluğun Bedeli*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Saylan, K. (2016). II. Abdülhamid Döneminde Mahkemelerin İslahına Dair Hazırlanan Layihalar ve İsimsiz Bir Layiha Örneği. *Karadeniz Araştırmaları*, (31), 265–278.
- Shaw, J., & Shaw, E. K. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* (Cilt 2). Ekin Yayınları.
- Tekin, Z., & Göksal, E. (2017). II. Abdülhamit İstanbul'unda Yabancı Okullara Genel Bakış. *Journal of History Culture and Art Research*, 6(3), 318–336.
- Topçu, S. M. (2019). Halil Rifat Paşa'nın Sivas-Hasan Çelebi Yol Güzergâhı Üzerindeki Bayındırlık Faaliyetleri. *Akdeniz Sana Dergisi*, 13, 769–780.